

„O aryjskie chrześcijaństwo” – próba syntezy chrześcijaństwa i rasistowskiego nacjonalizmu w polemikach dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych autorów niemieckich¹

Mateusz Maleszka

WYDZIAŁ NAUK HISTORYCZNYCH
UNIwersytet IM. MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

ABSTRACT

“For Aryan Christianity” – an attempt to combine Christianity and racist nationalism in polemics of German authors of the 19th and 20th century

Since the days of activity of Paul De Lagarde (1827–1891) all over the united Germany there were raised voices calling for unification of Christianity with the German spirit by completion of the Lutheran revolution and purification of the Christian faith from Semitic elements. According to biological anti-Semites, the pressing problem was the issue of racial identity of Jesus. Making use of the findings of German oriental studies and using the arguments that belonged to the branch of biological anthropology, the German ideologues postulated some theses that allowed for a grotesque fusion of racist ideology and Lutheranism. In their opinion, it was mainly the Aryan blood that Jesus had in his veins. It was believed that Jesus might have

¹ Powstanie tekstu było możliwe dzięki stypendium Polskiej Misji Historycznej w Wurzburgu.

been a descendant of either pre-Israelian communities of the Promised Land, or the Assyrians who conquered these territory in the 8th BC.

KEY WORDS: Deutsche Christen, Positives Christentum, racism, aryan ancestry of Jesus, antisemitism, christianity in Nazi Germany

SŁOWA KLUCZOWE: Deutsche Christen, Positives Christentum, rasizm, aryjski rodowód Jezusa, antysemityzm, chrześcijaństwo w nazistowskich Niemczech

W rozdrobnionych politycznie Niemczech² w latach 1815–1870 istniało powszechne i silne poczucie niższości. Nawet sukcesy Bismarcka, które wywołały niemałą euforię w społeczeństwie i zjednoczenie kraju, nie tylko nie wykorzeniły tego zjawiska, lecz wręcz je spotęgowały. Niemieccy intelektualiści musieli ustosunkować się do wielu kwestii, takich jak przekonanie o wyższości rasowej Niemców (które wraz z sukcesami na arenie międzynarodowej stawało się coraz bardziej powszechne) a kompleks obszaru peryferyjnego istniejącego na obrzeżu cywilizowanego antyku. Radykałowie doszli wręcz do wniosku, że śródziemnomorski antyk zainfekował kulturę niemiecką na dość wczesnym etapie rozwoju, stając się niepotrzebnie autorytetem w dziedzinie kultury, i zaimplementował inną, obcą religię³.

Oczywiście w samych zjednoczonych Niemczech stosunek do religii był niezwykle różnorodny i skomplikowany. Katolicy zamieszkujący południowe i południowo-zachodnie części II Rzeszy akceptowali zjednoczenie jedynie w przypadku aprobaty zjednoczenia przez Kościół rzymskokatolicki. Wielu gorliwych protestantów widziało w zwycięstwie nad bezbożną Francją znak, że opatrność czuwa nad Niemcami i ma dla nich specjalne przeznaczenie⁴. Luterkańska młodzież związana z ruchem volkistowskim podkreślała gotowość do zjednoczenia przy jednoczesnym braku akceptacji dla burżuazyjnego społeczeństwa mieszczańskiego, jakim była w ich oczach Rzesza stworzona przez Bismarcka (klęska I wojny światowej i nastanie

2 W skład Związku Niemieckiego wchodziły początkowo 34 państwa (księstwa, królestwa, w tym Królestwo Prus i Cesarstwo Austriackie – dwa największe organizmy państwowe w Związku Niemieckim) i 4 wolne miasta: Brema, Hamburg, Frankfurt nad Menem oraz Lubecka. Z racji posiadania ziem na terytorium Związku Niemieckiego członkami Związku były też Wielka Brytania (Królestwo Hanoweru), Holandia (Księstwo Luksemburga) i Dania (Księstwa Szlezewiku, Holsztynu i Lauenburga).

3 J. Kmiecinski, *Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i początkach XX wieku*, Łódź 1994, s. 40.

4 H. Lehmann, *The Germans as a Chosen People: Old Testament Themes in German Nationalism*, „German Studies Review” 1991, vol. 14, no. 2 (May), s. 261.

5 W.E. Braatz, *Two Neo-Conservative Myths in Germany 1919–32: The “Third Reich” and the “New State”*, „Journal of the History of Ideas” 1971, vol. 32, no. 4, s. 569–571; W. Zorn, *Student Politics in the Weimar Republic*, „Journal of Contemporary History” 1970, vol. 5, no. 1, s. 130–131.

6 L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeczy*, Lwów 1936, s. 99.

7 H. Münkler, *Mity Niemców*, tłum. A. Kopacki, Warszawa 2013, s. 159–161.

8 Należy zaznaczyć fakt, że Luter stał się obiektem zainteresowań „naukowych rasoznawców”. Mimo średniego wzrostu (około 170 cm) miał on być ucieleśnieniem cech niemieckich zarówno pod względem charakterologicznym (pierwiastek twórczy właściwy Germanom), jak i fizycznym (charakterystyczny nos i kręcone ciemnoblond włosy). Por. L. Woltmann, *Der physische Typus Martin Luthers*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1904/1905, 3, s. 683–685.

burżuazyjnej republiki jedynie pogłębiły konflikt między ruchem młodych a państwem)⁵. Z kolei inni intelektualisci pod wpływem modnych w owym czasie tez o wyższości rasy białej wskazywali wyższość Niemców nad innymi ludami i akcentowali konieczność przekształcenia chrześcijaństwa w Niemczech w religię prawdziwie narodową.

Postulat niemieckiej religii

Za pierwszą osobę opowiadającą się za stworzeniem nowej religii odpowiadającej potrzebom duchowym niemieckiego narodu należy uznać orientalistę i działacza nacjonalistycznego Paula de Lagardego (1827–1891). Jego zdaniem religia była niezbędna dla niemieckiej duszy, lecz religia ta musiała wychodzić naprzeciw oczekiwaniom niemieckiego charakteru narodowego. W swym cyklu *Deutsche Schriften* przedstawił następujące postulaty⁶:

- Konieczność zerwania z uniwersalizmem chrześcijańskim poprzez kontynuowanie rozpoczętej w 1517 roku reformacji.
- Zaspokojenie potrzeby własnej religijności wynikłej z charakteru niemieckiej duszy.
- Ustosunkowanie się do Starego i Nowego Testamentu.
- Poczytanie pierwotnych wpływów chrześcijaństwa jako krępujących naturalny rozwój kultury niemieckiej.

Ponadto u Paula de Lagardego dostrzec można rozwijające się akcenty antysemityczne, motywowane pierwotnie religijnie i mistycznie, później zaś i w sposób naukowy. Religijnym źródłem antyjudajstycznej postawy było przyjęcie przez niego też Lutra odnośnie do stosunku chrześcijan do Żydów. Religia luterńska była w powszechnym przekonaniu religią niemiecką, powstałą przeciw zepsutemu, skorumpowanemu i przede wszystkim obcemu duszy niemieckiej Rzymowi⁷. Niemiecki teolog⁸ oczyścić miał chrześcijaństwo z obcych elementów i dostosować je do potrzeb narodu (volku) niemieckiego. W pierwszym tomie ogłoszonego w roku 1530 *Wyznania Augsburgskiego* zawartych było 21 artykułów heretyckich dla rzymskich

katolików, lecz zgodnych z tradycją niemiecką (np. odmieniny był problem położenia grzesznika wobec Boga czy różnie interpretowano obecność Jezusa w Ewangelii)⁹. Od drugiej połowy XIX wieku mit Lutra nabrał w Niemczech charakteru ekskluzywno-nacjonalistycznego. Po zjednoczeniu Niemiec ogłoszenie 95 tez traktowano jako preludium do powstania nowej niemieckiej Rzeszy, wolnej od zepsutych wpływów rzymskich, sam zaś Luter urósł do symbolu oporu i przekory¹⁰ w świadomości przeciętnych Niemców¹¹.

Stosunek Lutra do Żydów był dwojaki w okresie początkowym, kiedy to, licząc, że Żydzi rychło rozpoznają przy jego pomocy (w końcu przynosił prawdziwe chrześcijaństwo) w Jezusie mesjasza i się nawrócą, opublikował on pracę *Dass Jesus ein geborener Jude sei* (Jezus urodził się Żydem). Stwierdzał w niej, że dotychczasowy stosunek Kościoła był błędny i należy Żydom umożliwić wyjście z getta, po to by mogli przyjąć chrześcijaństwo¹². W okresie późniejszym, zrażony niechętną postawą Żydów, którzy w niezrozumiały dla niego sposób nie garnęli się do zbawienia, napisał kolejne prace: *Von den Juden und ihren Lügen* (O Żydach i ich kłamstwach) oraz *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlechte Christi* (O Szemie Hamforasie i o rodzie Chrystusa). Stosunek do Żydów był w nich jednoznacznie wrogi, Żydzi uzyskali cechy demoniczne oraz zostali zrównani z heretykami i zaprzysiężonymi wrogami chrześcijaństwa¹³. Według Lutra powinni oni być traktowani jak Cyganie i zwierzęta, ich świątynie powinny zostać zburzone, a Talmud i inne teksty spalone¹⁴. Ponadto Żydzi nie przyjmując Mesjasza, rzekli się swego statusu narodu wybranego i zostali uznani za (wedle literalnie interpretowanej Ewangelii¹⁵) potomstwo samego Szatana¹⁶. Status nowego narodu wybranego niejako się zwolnił i nacjonałiści różnych narodowości (w tym naturalnie i Niemcy) usiłujący dokonać syntezy nacjonalizmu i chrześcijaństwa poczęli aspirować do tego miana.

Nauka Lutra inspirowała w krajach protestanckich liczne ruchy nacjonalistyczne. Wraz z trafiającymi stopniowo w Niemczech na podatny grunt postulatami

9 R. Friedenthal, *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. C. Tarnogórski, Warszawa 1991, s. 510–512; *Luteranizm* [w:] H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, tłum. B. Sęk, Katowice 1993, s. 201–207.

10 H. Münkler, *op.cit.*, s. 162–163.

11 Austriacy pangermańscy nacjonałiści akcentujący swoją niemieckość niejednokrotnie porzucali w drugiej połowie XIX wieku wyznanie katolickie i przyjmowali reformowane na znak oporu wobec Rzymu. Austriacy zwolennicy rozwiązania wielkonemieckiego (choćby pod berłem nie Habsburgów, ale Hohenzollernów) powołali nawet do życia organizację Los-von-Rom (Zerwanie z Rzymem), propagującą przyjęcie wyznania ewangelickiego.

12 P. Johnson, *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nielicki, Kraków 2010, s. 243–244.

13 H. Oberman, *Teufelsdreck: Eschatology and Scatology in the "Old" Luther*, „The Sixteenth Century Journal” 1988, vol. 19, no. 3, s. 448–450; A. Ages, *Luther and the Rabbis*, „The Jewish Quarterly Review” (New Series) 1967, vol. 58, no. 1, s. 63–68; P. Johnson, *op.cit.*, s. 244.

14 M. Luter, *Von den Juden und iren Lügen*, Wittenberg 1543, s. 220–221.

15 J 8,44.

16 W. Linden, *Luthers Kampfschriften gegen das Judentum*, Berlin 1936, s. 72–73.

17 K. Mikoś, *Ideologia volkistowska: u źródeł niemieckiego neopoganizmu*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 2005, nr 51–52, s. 56.

18 L. Halban, *op.cit.*, s. 100.

19 Zarzut nieślubnego pochodzenia Jezusa występuje w Talmudzie, w Tosefście (należy przy tym zaznaczyć, że pojawia się w stosunkowo późnym okresie, gdyż dopiero w III wieku naszej ery). Argumenty te powtórzone miały być u Celsusa, odniósł się do nich Orygenes (*Przeciw Celsusowi* I, 32, 34, 69), zarzut ten znany był również Tertulianowi (*De spectaculis* 30, 6, CCL 1) oraz pojawił się w tekstach apokryficznych, np. w Ewangelii Nikodema. Ojcostwo Jezusa wg Talmudu przypisywane jest rzymskiemu legionście o imieniu Pantera. Prawdopodobnie chodzi tu o zniekształcone określenie *Jesus ho Parthenou* (Jezus syn dziewicy), choć Jan Damasceński zaznacza, że Pantera to imię dziadka Maryi. Dla niemieckiej myśli religijnej szczególne znaczenie ma odkrycie w 1859 r. w Bingerbrück (dzisiejsza Nadrenia-Palatynat) grobu legionisty Abdasa Pantery z Sydonu. Dla niemieckich nacjonalistów stało się jasne, że wzmiankowany Pantera był germańskim żołnierzem. Niemieccy bibliści byli żywo zainteresowani tym znaleziskiem. Dla niemieckich protestanckich nacjonalistów podnoszona przez Żydów skaza nieślubnego pochodzenia Jezusa była zaletą wskazującą jego aryjskie korzenie. Źródła: por. K. Bardski, *Teksty z tradycji hebrajskich dotyczących Jezusa* [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 1, *Ewangelie apokryficzne*, M. Starowieyski (red.), Kraków 2003, s. 163–169; opracowania: por. W. Ziffer, *Two Epithets for Jesus of Nazareth in Talmud and Midrash*, „Journal of Biblical Literature” 1996, vol. 85, no. 3, s. 356–357; P. Janiszewski, *Panthera – ojciec Jezusa: geneza idei, antyczne przekazy, późniejsze polemiki*, Warszawa 2013, s. 144.

Paula de Lagardego z nacjonalistycznego protestantyzmu wykształciły się liczne grupy łączące biologiczny antysemityzm „z nauką chrześcijańską”. Już w roku 1894 powstała pierwsza organizacja volkistowsko-religijna, jaką był założony przez Friedricha Langego (1852–1917) Deutschbund¹⁷. Rychło pojawiły się kolejne organizacje głoszące zbliżony program: w 1917 roku założono Deutschchristentum für rein evangelischer Grundlage, w 1921 Bund für Deutsche Kirche, a w 1925 Deutsche Christianbund. Ponadto przed dojściem do władzy NSDAP w Niemczech funkcjonowały: Deutschkirche, Geistchristentum Artura Dintera, Kristgermanentum Gustawa Müllera i Deutsche Volkskirche¹⁸.

Zwolennicy owych wyznań niemiecko-chrześcijańskich wskazywali na konieczność oczyszczenia religii z wpływów żydowskich (co nie było w myśli niemieckiej niczym nowym – Johan Salomo Semler [1725–1791] głosił w oświeceniowym duchu konieczność oczyszczenia naturalnej religii chrześcijaństwa z zabobonów żydowskich) i wzywali do dokończenia luteranckiej reformacji. Miało to nastąpić poprzez odrzucenie ponadnarodowego kosmopolityzmu i antynarodowego indywidualizmu oraz zjednoczenie na płaszczyźnie politycznej ignorującej podziały na grupy interesu. Kluczem do przynależności do owego wyznania było członkostwo w biologicznej wspólnotce, jaką stanowił naród niemiecki. Przed wyznawcami owej syntezy luteranizmu i rasizmu pojawiła się jednak kwestia ustosunkowania się do rodowodu Jezusa. Konieczne stało się zaprzeczenie żydowskiemu pochodzeniu Maryi (i Józefa), najbardziej zaś pożądane było wykazanie germańskiego rodowodu Chrystusa.

Aryjskość rodowodu Jezusa wykazywano na szereg różnorodnych sposobów:

1. Jezus miał sam oczyścić się ze swego żydostwa.
2. Jezus miał być nieślubnym synem rzymskiego legionisty (oczywiście miałby to być legionista germańskiego pochodzenia)¹⁹.

3. Jezus miał być potomkiem ludności galilejskiej, nie zaś żydowskiej.

Występowały i inne teorie na temat pochodzenia i przynależności rasowej Jezusa, nie mieściły się one jednak nawet w liberalnie definiowanym pojęciu chrześcijaństwa. Wymienić je jednak należy z kronikarskiego obowiązku:

1. Ród Jezusa miał pochodzić z Indii lub udać się tam w podróż w celu zdobycia rodowej wiedzy²⁰.
2. Ród Jezusa można było wywieść z germańskiej Atlantydy²¹.

Francuski orientalizm

Podobnie jak w przypadku rasizmu naukowego tak i w przypadku rasistowskiego interpretowania Nowego Testamentu impuls wywołujący dyskusje przyszedł do Niemiec z Zachodu – z Francji. Odnotowano wkład badaczy z zagranicy²², jak na przykład rozprawa naukowa hrabiego de Gobineau *Szkice o nierówności ras ludzkich* oraz prace francuskich orientalistów, lecz ich tezy poddano daleko idącym przekształceniom i modyfikacjom lub nawet odrzucono je, zaznaczając jednocześnie, iż stanowiły one punkt wyjścia w przeprowadzonych badaniach.

Francuski orientalista Émile-Louis Burnouf (1821–1907) już w 1868 roku zauważył, że religia Chrystusowa pozbawiona jest semickiego charakteru, miast tego łączy ona cechy religii pogańskiej, tak galilejskiej, jak i syryjskiej, oraz wyznania esseńczyków. Zdaniem Burnoufa Semiczi zabili Jezusa, natomiast Grecy i żyjący w diasporze Izraelici przyjęli to nowe synkretyczne wyznanie, które stało się zalążkiem nowej religii²³. Burnouf nie doprecyzował jednak kwestii pochodzenia Jezusa, dla niego istotny był fakt obcego Żydom charakteru głoszonej przez niego nauki.

Równoległe do niego jego rodak, orientalista Ernest Renan (1823–1892), zaprezentował teorię, w której

²⁰ Od schyłku XIX wieku popularne były w Niemczech teorie orientalistów-teozofów głoszące podróż Jezusa do Indii, przed ukrzyżowaniem lub po nim. Za źródło takich rewelacji należy uznać relacje rosyjskiego podróżnika i dziennikarza Nikołaja Notowicza, który miał odnaleźć w tybetańskim klasztorze Hemis starożytny rękopis dotyczący Jezusa przebywającego w świątyniach buddyjskich pomiędzy 12 a 30 rokiem życia. Notowicz włączył tłumaczenie tego manuskryptu do wydanej po raz pierwszy w 1894 roku swojej głośnej książki *Nieznane życie Jezusa*. Praca ta spotkała się z silnym odzewem zarówno w Indiach – w 1899 r. indyjski reformator religijny Mirza Ghulam Ahmad opublikował swoją pracę *Jesus in India* – jak i w Europie – w 1904 r. ukazała się w Niemczech praca holenderskiego historyka i teologa Gustaafa Adolfa van den Berga van Eysinga pt. *Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen*. Van Eysinga podjął się próby wyjaśnienia wpływu buddyjskiej myśli na życie intelektualne Żydów w starożytności. W Niemczech organizacja Bund für Gotterkenntnis, kierowana przez Ericha i Mathilde Ludendorffów, podnosiła ten argument przy nawoływaniu do *dejudaizacji* niemieckiego życia zarówno publicznego, jak i kościelnego. Źródła: por. G.A. van den Berg van Eysinga, *Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen*, Göttingen 1904, s. 77–101; M. Ludendorff, *Aus der Gotterkenntnis meiner Werke*, München 1935, s. 29; opracowania: por. S. Heschel, *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton 2008, s. 45–47; J.M. Hanson, *Was Jesus a Buddhist?*, „Buddhist-Christian Studies” 2005, vol. 25, s. 75–89.

²¹ Ruchów sekciarskich i okultystycznych usiłujących przypisać Chrystusowi znajomość gnozy pragermańskiej lub atlantydzkiej nie sposób uznać za mieszczące się w ramach nawet szeroko

pojętego chrześcijaństwa. Za sztandarowy przykład osoby głoszącej takie poglądy należy uznać Karla Marię Wigluta twierdzącego, że chrześcijaństwo to echo ukrzyżowania Baldura-Krista 9600 lat p.n.e. przez grupę wotanistów. Por. N. Goodrick-Clarke, *Okultystyczne źródła nazizmu: tajne kultury aryjskie oraz ich wpływ na ideologię nazistowską, ariozofowie z Austrii i Niemiec 1890–1935*, tłum. J. Prokopiuk przy współpracy J. Tyczyńskiej, Warszawa 2001, s. 254–255.

²² Rozprawa hrabiego de Gobineau nie miała wpływu na kształtowanie się niemieckiej ideologii rasistowskiej, miała natomiast wpływ na wprowadzenie tej idei do debaty akademickiej, wywołując szereg dyskusji nie tylko w Niemczech, ale w całej Europie. Poglądy francuskiego arystokraty na temat niektórych pozytywnych aspektów mieszania się ras (dotyczyło to głównie relacji między arystokracją różnych narodów), utożsamienie Aryjczyków z francuską arystokracją, gibelinami czy angielskimi rojalistami, a podbitej ludności z plebem, demokratami i egalitarnym motłochem, a nawet chwalenie szlachetnej rasy żydowskiej wywołały w niemieckim środowisku naukowym dyskusję. Gobineau określany był mianem badacza pioniera, lecz podkreślano, że obowiązkiem niemieckiej nauki jest przedstawienie badań nad rasą na właściwy kierunek. Por. L. Wilsner, *Gobineau und seine Rassenlehre*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1902, 1, s. 594–599; E. Kretzer, *Joseph-Arthur Graf von Gobineau: sein Leben und sein Werk*, Leipzig 1902, s. 264; A. Wirth, *Joseph-Arthur Graf von Gobineau: sein Leben und sein Werk von Eugen Kretzer (Buchbesprechung)*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1903/1904, 2, s. 98–99; L. Woltmann, *Vorläufer Gobineaus*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1904/1905, 3, s. 22–26; Th. Bieder, *Vorläufer Gobineaus*, „Politisch-Anthropologische Revue”

zasugerował mieszane rasowo pochodzenie Jezusa. W swej pracy *Życie Jezusa* podkreślił on kwestię formacji intelektualnej Chrystusa²⁴, jak również jego pochodzenia. Renan zwrócił uwagę na to, że Jezus wywodził się z Galilei, regionu mającego złą reputację. Nazwę „Galilea” wyprowadza Renan ze zwrotu *Gelili Haggójim*, czyli „Kraj Pogan”. Tereny te miała zamieszkiwać ludność żydowska, fenicka, arabska, syryjska, a nawet grecka. Częste miały być również konwersje na różne religie, w tym i na wyznawany przez Żydów judaizm. Z tej też przyczyny jednoznaczne ustalenie rasowej przynależności Jezusa jest zwyczajnie niemożliwe²⁵. Należy jednak zaznaczyć, że tak jak Sokrates wykształcił się w środowisku sofistów, Luter w mroczkach średniowiecza, a Rousseau w XVIII wieku, tak Jezus wykształcił się w środowisku judaistycznym²⁶. Nie oznaczało to jednak, że funkcja Jezusa ograniczała się do rozwijania judaizmu. Wręcz przeciwnie, Renan podkreślał antyżydowski charakter nauk Jezusa. Miał on, według Francuza, głosić cnoty heroiczne i wojownicze, wrogie skostniałej mojżeszowej świątyni. Ostatecznie swą męczeńską śmiercią Jezus jednoznacznie udowodnił swój heroizm i oczyścił się ze swego żydostwa, stając się „rewolucjonistą w najwyższym stopniu”²⁷. Również i niektórzy niemieccy propagatorzy nowego chrześcijaństwa, tacy jak Julius Kuptsch, głosili, że nawet jeśli Jezus był Żydem, to Żydzi mimo swej rasowej solidarności go odrzucili (zdeptali tym samym przymierze z Bogiem) i uznali go za nie-Żyda. Tak więc naturalne byłoby traktowanie Jezusa jako osoby wykluczonej z rasy semickiej²⁸.

Jezus w pismach Renana jest przede wszystkim człowiekiem z gminu walczącym zarówno z rządami arystokratów-kapłanów, jak i z archaicznym prawem Mojżeszowym²⁹. Badacz nie przykładał więc wielkiej wagi ani do typu antropologicznego Jezusa, ani do ustalenia jego rodowodu. Zgoła inny cel przyświecał niemieckim badaczom. Dla nich za najistotniejsze uchodziło

dokładne określenie zarówno fenotypu, jak i przynależności rasowej Jezusa. Prominentny działacz i ideolog nazistowski Alfred Rosenberg jako najważniejszych badaczy udowadniających aryjskość Jezusa wymienił niemieckiego asyriologa Friedricha Delitzscha (1850–1922) i „Niemca z wyboru”, pisarza Houstona Stewarta Chamberlaina (1855–1927)³⁰. Dla dyskusji toczącej się na przełomie XIX i XX wieku konieczne jest również wspomnienie o przyjacielu i propagatorze tez Delitzscha, niemieckim i amerykańskim bibliście Paulu Hauptie (1858–1926).

Asyriologia na tropach pochodzenia Jezusa

Jednym z najpopularniejszych kierunków badawczych w niemieckiej orientalistyce pod koniec XIX wieku był tzw. panbabilonizm. Panbabiloniści zakładali, że każdy astralny system wierzeń ma źródło w starożytnych wierzeniach ludów Mezopotamii. Tezy te, choć dyskusyjne³¹, spotkały się z dużym zainteresowaniem również w Polsce³². Za najważniejszych badaczy reprezentujących ten nurt należy uznać Alfreda Jeremiasa (1864–1935), Friedricha Delitzscha i Paula Haupta.

Szczególną popularnością cieszyła się praca Delitzscha – *Babel und Bibel*³³ – tłumaczona na szereg języków, w samych zaś Niemczech osiągająca nakład rzędu 60 tys. sztuk³⁴. Ten pionier asyriologii w swym wykładzie zestawia starotestamentowe podania z asyro-babilońskimi mitami o uczynieniu siódmego dnia wolnym od pracy, o potopie i o stworzeniu świata (tu też zestawia morskiego potwora, wielogłową Tiamat, z apokaliptyczną bestią, a boga Marduka z św. Michałem)³⁵. Jego zdaniem podobieństwa między oboma systemami wierzeń, hebrajskim i asyro-babilońskim, są tak dalekie, że nie może być mowy o jakiegokolwiek przypadku. Religia hebrajczyków jest zapożyczona od wyznawców Mezopotamii, którzy byli naturalnie

1907/1908, 6, s. 625–630; L. Woltmann, *Klemm und Gobineau*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 673–697.

23 E.-L. Burnouf, *La science des religions. Sa méthode et ses limites*, „Revue des Deux Mondes” 1868 (August 15), s. 888.

24 Samo imię „Jezus”, będące wariantem imienia „Jozue”, predestynowało do głębokich rozważań nad ludzką naturą. Zdaniem francuskiego orientalisty Jezus umiejętnie łączył zdobyte greckiej filozofii (z której odrzucał skrajny racjonalizm) i faryzejskiej mistyki. Por. E. Renan, *Żywot Jezusa*, tłum. A. Niemojewski, Kraków 1904, s. 19, 27–30, 35–37.

25 *Ibidem*, s. 19–20.

26 *Ibidem*, s. 361.

27 *Ibidem*, s. 189.

28 L. Halban, *op.cit.*, s. 136.

29 E. Renan, *op.cit.*, s. 355.

30 A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, München 1934.

31 M. Schorr, *Kultura babilońska a starohebrajska (Z powodu wykładów prof. Delitzscha: „Babel und Bibel”)*, „Kwartalnik Historyczny” 1903, t. 13, s. 206–231; H. Hoffmann, *Mojżesz Schorr (1874–1941) jako krytyk panbabilonizmu*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1999, nr 26–27, s. 89; *idem*, *Problematyka religioznawcza w badaniach polskich orientalistów w latach 1873–1939*, „Państwo i Społeczeństwo” 2003, t. 3, nr 2, s. 154–156.

32 Propagatorem badań nad panbabilonizmem w Polsce był tłumacz i wydawca Friedricha Delitzscha (jak i E. Renana) Andrzej Niemojewski.

33 F. Delitzsch, *Babel und Bibel*, Leipzig 1902.

34 *Idem*, *Babilon i Biblia*, wykład Fryderyka Delitzscha, Warszawa 1907, s. 3.

35 *Ibidem*, s. 32, 34–36, 37–39, 42.

36 *Ibidem*, s. 50, 55.

37 *Ibidem*, s. 52.

38 *Ibidem*, s. 50–51, 55–56.

39 *Ibidem*, s. 24.

40 G. Biedenkapp, *Babylonien und Indogermanien: ein Geistesflug um die Erde*, Leipzig 1903, s. 15.

41 *Ibidem*, s. 31.

42 A. Gobineau, *The Inequality of the Human Races*, London 1915, s. 212.

43 A. Gredmar, *Roots of Theological Anti-Semitism German Biblical Interpretation and the Jews, from Herder and Semler to Kittel and Bultmann*, Leiden–Boston 2009, s. 30.

44 G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Leipzig 1790, s. 105–107.

monoteistami (wszystkie bóstwa Babilonu stanowiły jedność³⁶). Na dowód swych tez Delitzsch prezentuje tabliczki klinowe zawierające imię „Jahwe”³⁷. Naturalnie Żydzi, jako młody naród, już w czasach Abrahama i Mojżesza³⁸ ulegli przemożnemu wpływowi cywilizacji mezopotamskiej i zapożyczyli koncept jedy-nobóstwa od kreatywnych mieszkańców międzyrzecza. Znamienne jest jednak to, że nawet w tak krótkiej pracy Delitzsch pozwolił sobie mimochodem na spekulacje odnośnie do koloru skóry i włosów mieszkańców Asyrii. Jego zdaniem asyryjskich notabli należy wyobrażać sobie naturalnie jako blondynów³⁹.

Cywilizacje mezopotamskie postrzegane były jako jedna z gałęzi krzewicieli kultury – Indogermanów, do których grona w powszechnym mniemaniu zaliczano, prócz Germanów, Celtów, Persów, Rzymian, Greków i indyjskich Ariów (znamienny jest tu brak Słowian)⁴⁰. To właśnie jasnowłosi potomkowie zdobywców z północy mieli wznieść cywilizacje Sumeru, Babilonu, Asyrii, a nawet Egiptu⁴¹. Co więcej, już w połowie XIX stulecia hrabia de Gobineau zauważył, że cywilizacja semicka rozkwitła szczególnie pod aryjskim panowaniem Persów⁴². Należy też zaznaczyć, że od czasów Woltera w niemieckiej (jak i francuskiej) literaturze teologicznej pojawiało się twierdzenie, że koczowniczy Żydzi są zbyt prymitywnym narodem, by samodzielnie wytworzyć koncept monoteizmu⁴³. Inni autorzy podnosili z kolei fakt, że religia żydowska, jasna, szlachetna religia wyznawana przez Abrahama, uległa degeneracji podczas niewoli egipskiej lub babilońskiej⁴⁴. Stąd był już tylko krok do twierdzenia, że Żydzi jako obca rasa byli zwyczajnie za głupi, by pojąć prawną aryjską wiarę.

Dla rozważań nad aryjskim źródłem chrześcijaństwa równie ważne znaczenie co pochodzenie konceptu starotestamentowego monoteizmu od jasnowłosych zdobywców ma ustalenie dokładnego rodowodu Jezusa.

Rodzina Jezusa i jej przynależność rasowa⁴⁵

Nowy Testament zawiera listę przodków Jezusa Chrystusa, której dwie redakcje umieścili odpowiednio ewangeliciści Łukasz i Mateusz⁴⁶. Obie listy są identyczne w przedziale od Abrahama do Dawida, zaś rozbieżne w wyliczeniu potomków króla Dawida. Już wczesnochrześcijańscy pisarze i ojcowie Kościoła zastanawiali się, jak wyjaśnić rozbieżności pomiędzy oboma ewangelistami. Dla niemieckich teoretyków rasowych, filologów i orientalistów stanowiło to pole do wysunięcia kilku śmiałych hipotez⁴⁷.

Najpopularniejszą teorią, usiłującą znaleźć konsensus między rasową przynależnością Chrystusa a biologicznym antysemityzmem, była teoria wywodząca rodowód Jezusa od ludności galilejskiej. Już wcześniej podkreślano fakt, iż Galilea zamieszkała była w starożytności przez prawdziwy etniczny tygiel – znajdowała się tam ludność żydowska, fenicka, arabska, syryjska, perska, a nawet grecka. Dla biologicznych antysemitów logicznym stało się połączenie tego faktu i sformułowanie wniosku, że rodzina Jezusa mogła mieć rodowód perski lub amorycki⁴⁸ (ponadto często podkreślano zhellenizowanie otoczenia Jezusa). Sam zaś Jezus, według Haupta, miał być raczej potomkiem Zaratustry niż Dawida⁴⁹.

Zdaniem Friedricha Delitzscha Jezus był jedynie żydowskim prozelitą, co czyniło go wyznawcą jahwizmu, ale nie czyniło go Żydem⁵⁰ (wszak gdy Murzyn zostanie ochrzczony w obrządku np. anglikańskim, nie staje się automatycznie Anglosasem)⁵¹. Houston Stewart Chamberlain zauważył, że nazywanie Jezusa Żydem przypomina nazywanie muzułmańskich Słowian – Bośniaków Turkami, mimo iż ci z Turkami poza religią nie mają nic wspólnego⁵². Delitzsch zwracał uwagę na fakt, że Jezus najprawdopodobniej pochodził od osiedlonej po asyryjskim podboju rodziny aryjskiej (dokładnie od przesiedlonych na ten obszar Medów⁵³). Swą tezę argumentował tym, że za panowania asyryjskiego króla Tiglat-Pilesera III (744–727 p.n.e.)

45 Konieczne jest pochylenie się nad precyzyjnym określeniem nazw grup etnicznych i ich identyfikacji dla potrzeb badań nad niemieckimi rasoznawcami. Leon Halban popełnił w swym doktoracie z 1936 r. błąd, podając Judejczyków jako grupę etniczną, z której wywodził się Jezus (podczas gdy w przytoczonych przez niego źródłach mowa była o Galilejczykach). Innym potknięciem pioniera badań nad religijnością Niemiec hitlerowskich było stwierdzenie o pochodzeniu rodu Jezusa od Hetytów, podczas gdy dyskutowano o jego możliwym pochodzeniu od ludności amoryckiej. Samych zaś Hetytów wielokrotnie identyfikowano z rasą mongoloidalną. Por. L. Halban, *op.cit.*, s. 134–135.

46 Łk 3,23–38; Mt 1,1–17.

47 Delitzsch zwraca na ten fakt uwagę m.in. w wykładzie *Zur Weiterbildung der Religion: zwei Vorträge*. Sformułowane w nim tezy spotkały się z szerokim zainteresowaniem po obu brzegach Atlantyku. Por. F. Delitzsch, *Whose son is Christ? Two lectures on progress in religion*, Boston 1908, s. 35–37.

48 P. Haupt, *The Aryan ancestry of Jesus*, „Open Court” 1909, vol. 23, iss. 4, s. 200–201.

49 *Ibidem*, s. 204.

50 F. Delitzsch, *Die große Täuschung Zweiter (Schluss-) Teil. Fortgesetzte kritische Betrachtungen zum Alten Testament, vornehmlich den Prophetenschriften und Psalmen, nebst Schlussfolgerungen*, Stuttgart–Berlin 1921, s. 59–60 [dalej: *Die große Täuschung*].

51 P. Haupt, *The Aryan ancestry...*, s. 196.

52 H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, Bd. 1, München 1903, s. 214–215.

53 P. Haupt, *The Aryan ancestry...*, s. 199.

54 Podbój Palestyny przez Asyryjczyków i kwestia kolonizacji również i dziś są tematem żywej dyskusji w środowisku naukowym. Por. M.A. Chancey, *The Myth of a Gentile Galilee*, Dallas 2002, s. 28–31; Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata: Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych*, Toruń 2012, s. 191–225.

55 W. Erbt, *Jesus, der Heiland aus nordischem Blute und Mute*, Stuttgart 1926, s. 12–14.

56 Mt 26,69; Mk 14,70; Talmud: Erubin 53.

57 F. Delitzsch, *Die große Täuschung*, s. 59.

58 H.S. Chamberlain, *op.cit.*, s. 213.

59 W.H. Riehl, *Land und Leute*, Stuttgart 1854.

60 G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualisty Trzeciej Rzeszy*, tłum. T. Evert, Warszawa 1972, s. 19.

61 H.S. Chamberlain, *op.cit.*, s. 215.

62 V. Losemann, *The Nazi concept of Rome [w:] Roman Presences. Reception of Rome in European Culture, 1789–1945*, C. Edwards (ed.), Cambridge 1999, s. 221–224; S. Forti, *The Biopolitics of Souls: Racism, Nazism, and Plato*, „Political Theory” 2006, vol. 34, no. 1, s. 9–32.

w roku 732 p.n.e. Galilea została spustoszona⁵⁴. Następnie w okresie późniejszym, za panowania Asurbanipala (668–626 p.n.e.) osadzono tam kolonistów⁵⁵. To właśnie wtedy nastąpiło wymieszanie ludności aryjskiej i semickiej. Mieszkańcy Galilei mieli (na co wskazują zarówno Biblia, jak i Talmud⁵⁶) mówić nie do końca zrozumiałym dla reszty ludności Izraela dialektem⁵⁷, praktykować zwyczaje nieakceptowane przez Żydów oraz wykonywać zawody w dziedzinach charakterystycznych dla populacji aryjskiej (rolnictwo, pasterstwo, rybołówstwo).

Szczególną uwagę należy zwrócić na opis profesji wykonywanych przez Galilejczyków. Wszystkie zawody, jakimi parała się ta ludność, trzeba zaliczyć do zawodów wiejskich, podczas gdy Żydzi zamieszkujący Galileę stanowić mieli ludność miejską, już wtedy żyjącą z lichwy i kupiectwa⁵⁸. W niemieckiej myśli nacjonalistycznej utożsamienie życia na wsi z cnotami było zjawiskiem powszechnym. Jedynie związek z naturą pozwalał na wykształcenie w narodzie pożądanych postaw obywatelskich. Natura wywierała ten nacisk za pomocą otoczenia i krajobrazu. Takie założenie oznaczało, że musiały istnieć niewątpliwe różnice między mieszkańcami wsi i miasta⁵⁹. Oczywiście ludność miejska w dużych aglomeracjach traci kontakt z naturą, a taki los był udziałem zarówno koczowniczych, jak i osiadłych w miastach Żydów⁶⁰.

Przejawem cnót charakterystycznych dla Aryjczyków, a posiadanych przez Galilejczyków, były ich odwaga, bitność i patriotyzm, cechy te były oczywiście obce Żydom już w czasach Jezusa. Przykładem idealnie obrazującym różnicę między oboma ludami był los jednego z mieszkańców Galilei Menahmena, który poprowadziwszy bunt przeciw Rzymowi, został przez tchórzliwych Żydów zdradzony, czy walecznego zeloty Jana z Gishali, skutecznie walczącego z wojskami rzymskimi podczas żydowskiego powstania⁶¹. Wzmiankowani bohaterowie byli ideałem aryjskiego żołnierza-obywatela czy żołnierza-rolnika, takim samym jak starożytny spartiat, rzymski legionista czy żołnierz Wehrmachtu⁶².

Antropologiczny typ rodu Dawida

Dla Chamberlaina pokrewieństwo między Jezusem a Dawidem można było dość łatwo wyjaśnić. Zarówno król Dawid⁶³, jak i jego następca Salomon nie byli Semitami. Pierwszy z nich miał być półkrwi Amorytą⁶⁴, drugi zaś pół Amorytą, pół Hetytą⁶⁵. Obaj władcy mieli wykazać się tolerancją wobec ludności kananejskiej, jak również wprowadzić ożywienie w żydowskie życie kulturalne, np. ucząc zacofanych Semitów tworzenia pieśni⁶⁶. Wedle tego „Niemca z wyboru” Żydzi utworzyli państwo, w którego skład wchodziła rasa zasymilowanych Kananejczyków, Hetytów i Amorytów. To właśnie Hetyci i pół-Hetyci stanowić mieli trzon izraelskiej armii, podczas gdy warstwy przywódcze prezentowały inny, szlachetniejszy typ antropologiczny, podobny do dzisiejszych Beduinów⁶⁷. Paul Haupt zwrócił z kolei uwagę, że to, co nazywamy żydowskim nosem, jest w rzeczywistości nosem azjatyckich Hetytów⁶⁸ lub oryginalnych Armeńczyków⁶⁹ (kwestia przynależności rasy armeńskiej do Europejczyków lub do Azjatów była wielokrotnie podnoszona przez różnych badaczy⁷⁰).

Od hetyckiej krwi jeszcze bardziej wartościowa była krew indogermańskich Amorytów⁷¹ (choć dziś powszechnie definiuje się Amorytów jako lud semicki⁷²). To właśnie oni mieli wznieść miasto, które później stało się Jerozolimą, i stanowić podstawę warstw przywódczych Izraela⁷³. Z elementów nieżydowskich miało się rekrutować nie tylko najbliższe dworskie otoczenie monarchy, ale i monarszą gwardię – Keretytów i Peletytów⁷⁴. Ponadto sam kolor włosów króla Dawida miał świadczyć o dobrej i obcej Żydom krwi, jaka płynąć miała w jego żyłach.

Sami zaś Żydzi mieli prezentować w znacznej części typ negroidalny. Ciemna karnacja i włosy miały zdradzać wpływy murzyńskie. Zdaniem Paula Haupta jest to jedyne wyjaśnienie karnacji starożytnych Hebrajczyków, Hiszpanów i południowych Włochów – wszystkie te

63 Podnoszono fakt, że ojciec Dawida pojął za żonę Moabitkę, co wpłynęło korzystnie na cechy jego potomstwa. Por. A. Reibmayr, *Über den Einfluss der Blutmischung auf die Charakterzucht hervorragender Männer*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 143.

64 Dowodów na to, że Amoryci byli ludnością indoeuropejską, dostarczyć miały prace Rudolfa Virchowa.

65 H.S. Chamberlain, *op.cit.*, s. 419–420.

66 Am 6,5.

67 H.S. Chamberlain, *op.cit.*, s. 361–363.

68 P. Haupt, *The Aryan ancestry...*, s. 201.

69 *Idem*, *Biblische Liebeslieder*, Leipzig 1907, s. 33.

70 W literaturze podnoszono fakt powszechnego podobieństwa między współczesnymi Ormianami a Turkami. Por. *Armenian [w:] Reports on the Immigration Commission. Dictionary of Races or Peoples*, Washington 1911, s. 16–17; P. Haupt, *Biblische Liebeslieder*, s. 32–34; L. Sofer, *Rasse und Volk der Armenier*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907, 8, s. 493–495.

71 Amorytów (według ówczesnego stanu wiedzy budowniczych Jerozolimy) z ludem indogermańskim utożsamiała znaczna część badaczy. Tezy te powszechnie rozpropagował zaś jeden z kluczowych ideologów NSDAP Alfred Rosenberg. Por. A. Rosenberg, *op.cit.*, s. 18.

72 Ł. Niesiołowski-Spanò, *op.cit.*, s. 123–127.

73 H.S. Chamberlain, *op.cit.*, s. 367–368.

74 2 Sm 8,18.

75 P. Haupt *The Aryan ancestry...*, s. 202.

76 W powszechnym wyobrażeniu Noe przeklinając Chama i jego syna Kanaana, doprowadził też do zmiany ich koloru skóry. Prócz tego funkcjonowały odmienne tezy o pochodzeniu ludności kolorowej, miała się ona wywodzić od potomstwa Kaina lub zostać stworzona przez Boga przed Adamem. Por. A. Peck, *W poszukiwaniu tożsamości. Rasizm w amerykańskich koncepcjach religijnych*, Kraków 2007, s. 91–97; M. Maleszka, *Biblijna argumentacja w dyskusji o separacji rasowej i niewolnictwie czarnych w USA*, „Klio” 2013, t. 27, nr 4, s. 59–80; C. Kidd, *The Forging of Races: Race and Scripture in the Protestant Atlantic World, 1600–2000*, Cambridge 2006, s. 29–41.

77 *Zur Ikonographie von Jesus Christus*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 410.

78 *Ibidem*, s. 409.

79 A. Reibmayr, *Zur somatischen Charakteristik des Talentes und Genies*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 697–698.

80 Ph. Stauff, *Über den Zusammenhang zwischen Genie und Körpergröße*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, s. 480.

81 2 Sm 3,2–5.

82 P. Haupt, *The Aryan ancestry...*, s. 194.

grupy musiały wymieszać swą krew z ludnością afrykańską. Autor odrzucił tezę o wpływie klimatu na karnację, tłumacząc, że ci mieszkańcy amerykańskiego Południa, którzy nie skalali się relacjami seksualnymi z czarnymi, zachowali czystą białą rasę⁷⁵. Należy się zastanowić, na ile wpływ na takie poglądy Paula Haupta miały jego badania antropologiczne i naukowe studia nad Biblią, a na ile oddziaływało na nie tradycyjne w Stanach Zjednoczonych utożsamienie potomków Chama z ludźmi o czarnym kolorze skóry⁷⁶.

Jezus miał naturalnie reprezentować pożądaną typ antropologiczny. Eksperci, mimo oczywistej przeszkody, jaką był brak ciała, doszli do wniosku, że posiadał on romańsko-germańską czaszkę⁷⁷. Zarówno kolor włosów, jak i wzrost Jezusa plasowały go wśród tych typów antropologicznych, które obdarzone były wysokim poziomem intelektu. Kolorem włosów wedle „eksperskich” ustaleń był naturalnie blond⁷⁸ (ewentualnie w ciemniejszym odcieniu), zaś wzrost nie wynosił wiele więcej niż 170 centymetrów⁷⁹. Wnioski na temat wzrostu sformułowano na podstawie dokładnej lektury Talmudu⁸⁰.

Mimo jednak tych podobieństw w typie antropologicznym Jezusa i Dawida zarówno Friedrich Delitzsch, jak i Paul Haupt odrzucali tezę o pokrewieństwie między nimi. Zdaniem Paula Haupta biblijna historia narodzin w Betlejem nie miała miejsca, gdyż cesarskiego spisu ludności nie przeprowadzano w Judei, póki ta nie stała się prowincją cesarską. Żaden z potomków Dawida nie urodził się w Betlejem⁸¹, a nawet gdyby się urodził, to pytanie „Czy z Nazaretu może przyjść coś dobrego?” byłoby bluźnierczą obrazą rodu panującego⁸². Zdaniem badacza nowa dynastia osiedliwszy się na terenie Galilei, przyjęła tytuł rodu Dawida, tak jak królowa Wiktoria rodu hanowerskiego, chociaż sama Hanowerem nigdy nie władała.

Podsumowanie

Obecnie dysponujemy stosunkowo bogatą literaturą opisującą problem funkcjonowania wyznań chrześcijańskich w okresie III Rzeszy⁸³. Prace te jednak wspominają zdawkowo wcześniejsze koncepcje pochodzące z początku wieku XX lub wręcz XIX, wywierające wpływ na niemieckie życie religijne. Problemami badawczymi stojącymi współcześnie przed historykami religii, nauki czy ideologii są nie tylko dokładne zbadanie akademickiej debaty, lecz również jej wpływu na zwykłych wiernych oraz analiza ich postaw wykształconych pod wpływem silnego oddziaływania ideologicznego.

Dla biologicznych antysemitów niechęcych zerwać z chrześcijaństwem palącym problemem była kwestia przynależności rasowej Jezusa. Posiłkując się zdobyczami prężnie rozwijającej się orientalistyki niemieckiej oraz podnosząc argumenty należące do sfery antropologii fizycznej, niemieccy ideolodzy postawili kilka tez pozwalających na dokonanie pokracznej fuzji rasistowskiej ideologii i luteranizmu. Ich zdaniem w żyłach Jezusa płynęła w znacznej części aryjska krew, której źródła można było doszukiwać się czy to w przedizraelskich społecznościach Ziemi Obiecanej, czy też jako pozostałości po asyryjskim podboju w VIII wieku p.n.e.

⁸³ Ch. Strohm, *Die Kirchen im Dritten Reich*, München 2011; *Von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche im Nationalen: Regionalstudien zu Protestantismus, Nationalsozialismus und Nachkriegsgeschichte 1930 bis 2000*, M. Galius, W. Krogel (Hg.), Berlin 2006; S. Heschel, *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton 2010; R. Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*, Cambridge 2004.

BIBLIOGRAFIA

- Ages A., *Luther and the Rabbis*, „The Jewish Quarterly Review” (New Series) 1967, vol. 58, no. 1, s. 63–68.
- Armenian [w:] *Reports on the Immigration Commission Dictionary of Races or Peoples*, Washington 1911, s. 16–17.
- Bardski K., *Teksty z tradycji hebrajskich dotyczących Jezusa* [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 1, *Ewangelie apokryficzne*, M. Starowieyski (red.), Kraków 2005, s. 163–169.
- Berg van Eysinga G.A. van den, *Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen*, Göttingen 1904.
- Biedenkapp G., *Babylonien und Indogermanien: ein Geistesflug um die Erde*, Leipzig 1903.
- Bieder Th., *Vorläufer Gobineaus*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 625–630.
- Braatz W.E., *Two Neo-Conservative Myths in Germany 1919–32: The “Third Reich” and the “New State”*, „Journal of the History of Ideas” 1971, vol. 32, no. 4, s. 569–584.
- Burnouf E.L., *La science des religions. Sa méthode et ses limites*, „Revue des Deux Mondes” 1868 (August 15).
- Chamberlain H.S., *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, Bd. 1, München 1903.
- Chancey M.A., *The Myth of a Gentile Galilee*, Dallas 2002.
- Delitzsch F., *Babel und Bibel*, Leipzig 1902.
- Delitzsch F., *Die große Täuschung Zweiter (Schluss-) Teil. Fortgesetzt kritische Betrachtungen zum Alten Testament, vornehmlich den Prophetenschriften und Psalmen, nebst Schlußfolgerungen*, Stuttgart–Berlin 1921.
- Delitzsch F., *Whose son is Christ? Two lectures on progress in religion*, Boston 1908.
- Erbt W., *Jesus der Heiland aus nordischem Blute und Mute*, Stuttgart 1926.
- Forti S., *The Biopolitics of Souls: Racism, Nazism, and Plato*, „Political Theory” 2006, vol. 34, no. 1, s. 9–32.
- Friedenthal R., *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. C. Tarnogórski, Warszawa 1991.
- Gobineau A., *The Inequality of Human Races*, London 1915.
- Goodrick-Clarke N., *Okultystyczne źródła nazizmu: tajne kultury aryjskie oraz ich wpływ na ideologię nazistowską: ariozofowie z Austrii i Niemiec 1890–1935*, Warszawa 2001.
- Gredmar A., *Roots of Theological Anti-Semitism German Biblical Interpretation and the Jews, from Herder and Semler to Kittel and Bultmann*, Leiden–Boston 2009.
- Halban L., *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936.

- Hanson J.M., *Was Jesus a Buddhist?*, „Buddhist-Christian Studies” 2005, vol. 25, s. 75–89.
- Haupt P., *Biblische Liebeslieder*, Leipzig 1907.
- Haupt P., *The Aryan ancestry of Jesus*, „Open Court” 1909, vol. 23, no. 4, s. 193–204.
- Herder G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Leipzig 1790.
- Heschel S., *Aryan Jesus Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton 2008.
- Heschel S., *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton 2010.
- Hoffmann H., *Mojżesz Schorr (1874–1941) jako krytyk panbabilonizmu*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1999, nr 26–27, s. 89–98.
- Hoffmann H., *Problematyka religioznawcza w badaniach polskich orientalistów w latach 1873–1939*, „Państwo i Społeczeństwo” 2003, t. 3, nr 2, s. 154–156.
- Janiszewski P., *Panthera – ojciec Jezusa: geneza idei, antyczne przekazy, późniejsze polemiki*, Warszawa 2013.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nielicki, Kraków 2010.
- Kidd C., *The Forging of Races: Race and Scripture in the Protestant Atlantic World, 1600–2000*, Cambridge 2006.
- Kmieciński J., *Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i początkach XX wieku*, Łódź 1994.
- Kretzer E., *Joseph-Arthur Graf von Gobineau: sein Leben und sein Werk*, Leipzig 1902.
- Lehmann H., *The Germans as a Chosen People: Old Testament Themes in German Nationalism*, „German Studies Review” 1991, vol. 14, no. 2, s. 261–273.
- Linden W., *Luthers Kampfschriften gegen das Judentum*, Berlin 1936.
- Losemann V., *The Nazi concept of Rome [w:] Roman Presence. Reception of Rome in European Culture, 1789–1945*, C. Edwards (ed.), Cambridge 1999, s. 221–235.
- Ludendorff M., *Aus der Gotterkenntnis meiner Werke*, München 1935.
- Luter M., *Von den Juden und iren Lügen*, Wittenberg 1543.
- Luteranizm [w:] H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, tłum. B. Sęk, Katowice 1993, s. 201–207.
- Maleszka M., *Biblijna argumentacja w dyskusji o separacji rasowej i niewolnictwie czarnych w USA*, „Klio” 2013, t. 27, nr 4, s. 59–80.
- Mikoś K., *Ideologia volkistowska: u źródeł niemieckiego neopoganizmu*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 2005, nr 51–52, s. 51–74.
- Mosse G.L., *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualisty Trzeciej Rzeszy*, tłum. T. Evert, Warszawa 1972.
- Münkler H., *Mity Niemców*, tłum. A. Kopacki, Warszawa 2013.
- Niesiołowski-Spano Ł., *Dziedzictwo Goliata Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych*, Toruń 2012.

- Oberman H., *Teufelsdreck: Eschatology and Scatology in the "Old" Luther*, „The Sixteenth Century Journal” 1988, vol. 19, no. 3, s. 435–450.
- Peck A., *W poszukiwaniu tożsamości. Rasizm w amerykańskich koncepcjach religijnych*, Kraków 2007.
- Reibmayr A., *Über den Einfluss der Blutmischung auf die Charakterzucht hervorragender Männer*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 127–145.
- Reibmayr A., *Zur somatischen Charakteristik des Talentes und Genies*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 697–701.
- Renan E., *Żywot Jezusa*, tłum. A. Niemojewski, Kraków 1904.
- Riehl W.H., *Land und Leute*, Stuttgart 1854.
- Rosenberg A., *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, München 1934.
- Schorr M., *Kultura babilońska a starohebrajska (Z powodu wykładów prof. Delitzscha: „Babel und Bibel”)*, „Kwartalnik Historyczny” 1903, t. 13, s. 206–231.
- Sofer L., *Rasse und Volk der Armenier*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907, 6, s. 493–501.
- Stauff Ph., *Über den Zusammenhang zwischen Genie und Körpergröße*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, s. 480–481.
- Steigmann-Gall R., *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*, Cambridge 2004.
- Strohm Ch., *Die Kirchen im Dritten Reich*, München 2011.
- Von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche im Nationalen: Regionalstudien zu Protestantismus, Nationalsozialismus und Nachkriegsgeschichte 1930 bis 2000*, M. Galius, W. Krogel (Hg.), Berlin 2006.
- Wilser L., *Gobineau und Seine Rassenlehre*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1902/1903, 1, s. 594–599.
- Wirth A., *Joseph-Arthur Graf von Gobineau: sein Leben und sein Werk von Eugen Kerzter (Buchbesprechung)*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1903/1904, 2, s. 98–99.
- Woltmann L., *Der physische Typus Martin Luthers*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1904/1905, 3, s. 683–686.
- Woltmann L., *Klemm und Gobineau*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 673–697.
- Woltmann L., *Vorläufer Gobineaus*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1904/1905, 3, s. 22–26.
- Ziffer W., *Two Epithets for Jesus of Nazareth in Talmud and Midrash*, „Journal of Biblical Literature” 1996, vol. 85, no. 3, s. 356–359.
- Zorn W., *Student Politics in the Weimar Republic*, „Journal of Contemporary History” 1970, vol. 5, no. 1, s. 128–143.
- Zur Ikonographie von Jesus Christus*, „Politisch-Anthropologische Revue” 1907/1908, 6, s. 409–410.
-